

УДК 811.161.2'373

Антонів Ю. В.

ДО ПРОБЛЕМИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЛЕКСИКИ, ВИЛУЧЕНОЇ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті автор аналізує причини вилучення певних слів з лексичного запасу української мови в 1960-1970-х рр. Пошук «заборонених слів» проведено на основі аналізу критичних праць про тогочасні переклади, усних свідчень безпосередніх учасників літературного процесу - перекладачів. А також на основі ознайомлення з редакторською правкою робочого примірника перекладуроману В. Еша «Вибір зброї», зробленого О. Сенюк. Як показує дослідження, найактивніше витіснялася з української мови лексика західноукраїнського походження. Офіційна мовна практика того часу була спрямована на систематичне, послідовне нищення української національної ідентичності.

Надзвичайно влучно сказала Ліна Костенко: «Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову». А мову відбирає тоді, коли з її живого тіла виривають ті чи інші слова. Адже слово - невід'ємна складова мови. Неможливо за один момент знищити мову, однак можна

поступово вилучати з неї слова, зумовлюючи цим збідніння мови, її деградацію. А це рано чи пізно призводить до асиміляції цієї мови мовою багатшою, більш багатогранною. Тому цілком зрозуміло, що кожне слово (чи то літературне, чи то діалектне) - важливий формотворчий

© Антонів Ю.В., 2002

елемент мови, втрата якого уповільнює її розвиток, порушує природні внутрішньомовні зв'язки.

Мета нашого дослідження - віднайти і, якщо це можливо, сприяти реабілітації заборонених у 1960-1970-х рр. слів; проаналізувати, з якою метою їх було вилучено з лексичного запасу мови. Тема «заборонених слів» ще мало досліджена; більше говорять про цензуру ідеологічну (змістову), ніж про її мовний аспект. На нашу думку, дуже важливо висвітлити це явище і цей період у процесі розвитку української мови. Хотілося б, щоб громадськості стало відомо про те, якими були засоби боротьби з українською мовою в ті часи. Адже вилучення з літературного процесу певних слів автоматично повертало розвиток мови в інше, штучно створене річище. Звичайно, було б абсурдом зараз викидати з української мови те, що спільне з російською (як і з польською та іншими мовами). Але необхідно реабілітувати «несправедливі усунення» (Ю. Шевельов). Варто зауважити, що деякі з «ув'язнених», а згодом призабутих (власне, це і було метою мовної політики того часу) слів могли б увійти до сучасного узусу, не засмічуючи, а навпаки, збагачуючи українську мову.

Сьогодні важко віднайти укладені в 1960-1970-х рр. списки заборонених слів. Щодо цього думки в учасників літературного процесу досить-таки полярні. Дехто з них вважає, що таких списків взагалі не було, а «підозрілі» слова викреслював редактор на власний розсуд. Інші стверджують, що ці списки таки були, однак ознайомитися з ними могло незначне коло людей (головний редактор, інколи його заступник та деякі літератори, перекладачі). Існування таких списків було, фактично, «державною таємницею». У літераторів, які бачили їх (зокрема, це - Є. О. Попович), на жаль, не збереглося ні оригіналів, ні копій. За словами Є. О. Поповича та інших перекладачів, списки були надруковані на кількох аркушах паперу і містили кілька десятків слів (близько сотні). Жоден з опитаних літераторів не бере на себе відповідальність відновити ці списки по пам'яті, однак кожен називає кілька слів, що входили до їх складу. Згідно з цим наш пошук заборонених у 1960-1970-х рр. слів проведено на основі усних свідчень безпосередніх учасників літературного процесу того часу - перекладачів (Є. О. Поповича, А. О. Перепаді та ін.), а також - на основі ознайомлення з редакторською правкою робочих примірників текстів перекладів.

Робочі примірники перекладів (з редакторською правкою) зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва (здійснений О. Сенюк переклад роману В. Еша

«Вибір зброї» (1966); переклад книги Карла Брукнера «Золотий фараон» (1973), здійснений К. Гловацькою. На жаль, вони не збереглися в повному обсязі. З незрозумілих причин два роки тому було знищено деякі примірники перекладів (зокрема, переклади творів Гі де Мопассана, а також окремі переклади Є. О. Поповича). Ми детально опрацювали робочий примірник перекладу роману Вільяма Еша «Вибір зброї», здійснений О. Сенюком.

Ще одне джерело пошуку репресованих слів становлять тогочасні критичні праці про згадані вище переклади [1; 6]. Характерною для цих критичних праць рисою є те, що поряд з деякими слушними зауваженнями щодо чистоти української мови їх автори безпідставно засуджують уживання певних слів, що, очевидно, було продиктовано вимогами офіційної мовної політики.

Ідеологія партії щодо мовознавчих досліджень в СРСР стала причиною того, що тема «заборонених слів» не досліджувалась; більше того, саме існування апарату цензури замовчувалось. Як сказав один із тогочасних цензорів: «Я не цензор. І цензури в нашій країні нема» [2; 4]. Справді, тоді їх називали не цензорами, а редакторами Головліту (офіційного органу цензури). Відповідно, до 1991 р. цю тему опрацьовували лише наші зарубіжні україністи. Так, згаданих вище проблем торкається у деяких своїх працях Юрій Шевельов [3; 10]. Детальніше їх аналізував Св. Караванський. Підсумком його досліджень є книжка «Пошук українського слова...» (К., 2001). В Україні про списки заборонених слів відкрито заговорили лише в 90-х рр.; зокрема це питання досліджує у своїх працях Л. Т. Масенко [4]. Останнім часом активно займається проблемою актуалізації занедбаних лексичних багатств української мови чернівецька дослідниця Людмила Ткач (див.: *Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX - на початку XX століття.* - Чернівці, 2000).

Як уже було сказано, цензура - явище не нове. Однак радянська система значно вдосконалила цей процес: «її інноваційним винаходом є втручання у внутрішню структуру підлеглої мови засобом систематичних упроваджень одних мовних елементів і заборони інших. Так у підлеглу мову впроваджуються елементи панівної мови і відсуваються, а далі й усуваються елементи відмінні» [3, с. 261]. Рекомендації та правила кодифікації щодо української мови визначали фахівці з Інституту мовознавства. Виходити за межі лексики, чітко зафіксованої в п'ятитомній «Сучасній українській літературній мові», а згодом у «Словнику української мови», заборонялося: «На поняття історичної

тенденції, на неперешкоджений (чи перешкоджений) внутрішній розвиток, цілісну структуру мови і тим самим її своєрідність довгі роки було накладено табу» [5, с. 205].

Перш ніж аналізувати практику заборони певних слів, які вживали в літературі 1960—1970-х рр., необхідно вказати причини та передумови подібної чистки загалом. Так, внутрішньополітична програма КПРС у 70-х роках була спрямована на посилення інтеграційних процесів у СРСР. Звичайно, належне місце відвели і мовному питанню. З української мови вилучали всі слова, які відрізняли її від російської. Цей процес замаскували під облудливими виразами на кшталт «оберігання її (мови. - Ю. А.) чистоти як від архаїчних, застарілих та штучних елементів, так і від непотрібних штампів, «казенних», безбарвних висловів» [1, с. 4]. Партійні ідеологи ставились до української мови як до зброї, за допомогою якої потрібно здійснювати боротьбу «проти націоналістичної архаїзації, примітивізму і відрубності» [1, с. 6]. Загалом сигналом для вилучення слів з літературного процесу стала вказівка В. Щербицького, який у доповіді на пленумі ЦК КПУ 17 квітня 1973 р. критикував письменників за те, що вони «проявляють національну обмеженість, засмічують українську мову архаїчними словами та штучними зворотами» [6].

Нижчеподаний аналіз вилученої лексики здійснено за частинами мови.

Іменник. У часи тоталітаризму в немилість потрапили такі традиційні українські звертання, як *добродій* і *пан*. Так, було піддано критиці журнал «Україна» (1972, № 22, с. 22) за те, що в лінгвістичній грі-конкурсі, де потрібно було добирати до заданих слів синоніми, до слова *товариш* навели приклад *добродій* (слово в той час викреслювали з усіх перекладів та літературних праць!). Слово *добродій* приписували «негативний зміст, як такому, що є звертанням у націоналістичних колах за рубежем» [1, с. 7]. Посилаючись на М. Т. Рильського, це слово дозволяли використовувати тільки в іронічному значенні.

Подібна ситуація склалась і навколо слова *пан*, яке в радянський час мало лише одне значення - представник панівного класу. Однак в українській мові (як і в шістьох інших слов'янських мовах - білоруській, словацькій, чеській, польській, нижньо- та верхньолужицькій) слово *пан* має ще одне значення - воно є формою звертання. Останнє в часи тоталітаризму було заборонене, що досі негативно позначається на комунікативній функції слова.

Ще однією жертвою цензури стало слово *рація* і, відповідно, вислів *мати рацію*. Замість

нього рекомендували вживати в мовленні скалькований з російської зворот *бути правим*. Слово *рація* (в значенні «підстава, слухність») було запозичене з латинської мови, а в російській його не було, що й стало причиною вилучення слова.

Як невинуваті полонізми, що засмічують українську мову, кваліфікували слова: *філіжанка*, *краватка*, *люстро*, *кряля*, *рація* (запозичені з польської мови ще в XVI столітті). І. К. Білодід критикує А. Перепадю за використання цих слів у перекладі твору італійського письменника Марчелло Вентурі «Білий прапор над Кефалією» (1972) [1, с. 7].

З робочого примірника перекладу роману Вільяма Еша «Вибір зброї» були викреслені такі слова, як *цигарки* (виправлено на *сигарети*), *чота* (виправлено на *рій*).

Табу наклали і на характерну для західноукраїнського ареалу лексему *вивірка*. Замість неї дозволяли вживати тільки слово *білка*, спільне за походженням з російською.

Архаїзмами та діалектизмами вважались такі слова, як *справуночок*, *робітня*, *рамці*, *цебро*, *походеньки*, *шарварок*, *причандалля*, *відсоток*, *часопис*. Письменники і перекладачі не повинні були засмічувати рідну мову цими «курдупельними витворами», як називав їх І. К. Білодід. До пасивного фонду зараховано слова: *лицедій*, *дзигарі*, *будущина*, *рішенець*.

З перекладів викреслювали слово *позирк* і замінювали його на літературне - *погляд*, яке вже не так влучно відтворювало колорит зображуваного, зате було «набагато зрозумілішим для народу» (і близьким до російської мови).

Оце й усі «репресовані» іменники, які вдалося відшукати. Однак варто зазначити, що забороняли не лише цілі слова, а й деякі афікси, зокрема суфікси.

Приміром, редагували деякі іменники, утворені за допомогою суфіксів *-ець*, *-иць*, наприклад: *невдячниця*, *чорнявець*, *гордівниця*, *родимець*. Це аргументувалося тим, що подібні словесні утворення є архаїзмами, незрозумілими для більшої частини населення, які «знижують стиль оповіді, надають перекладним творам "українського", точніше, навіть "обласного колориту"» [7]. Тим часом суфікси є характерною ознакою індивідуальності мови. Так, за словами Л. А. Булаховського, «якщо врахувати загальний склад іменникових суфіксів української мови, літературної та її діалектів, врахувати до того силу різних випадків характеристичного спеціального застосування навіть таких суфіксів,

які самі по собі не можуть вважатися властивими лише українській мові, - створюється цілком певне враження виразної індивідуальності української мови не тільки проти інших слов'янських, але й проти російської» [8, с. 145].

Прислівник. Серед заборонених слів прислівники становили таку ж велику частину, як й іменники, можливо, навіть більшу. Це пояснюється тим, що численність і різноманітність прислівників є, за словами Л. А. Булаховського, «виразною рисою індивідуальності української мови». А завданням цензурного апарату була насамперед нівеляція таких рис.

Для прикладу, з текстів перекладної літератури вилучали слово *сливе*, яке завжди замінювали на інші прислівники. Воно справді належить до дещо застарілих регіональних лексем, однак це слово вживали М. Коцюбинський, П. Українка, І. Нечуй-Левицький та ін. А тому, мабуть, не варто було його так беззастережно відкидати, як це робив П. П. Плющ, пишучи: «Наскільки воно (слово *сливе*. - Ю. А.) архаїчне і не властиве сучасній українській мові, свідчить той важливий факт, що це слово ні разу не вжито ні в І. Котляревського, ні в Т. Шевченка» [9]. У результаті нині слово *сливе* практично не використовується ні в усному, ні в писемному мовленні.

Сумна доля спіткала і прислівник *відтак*, який пробивав собі дорогу в літературну мову ще з часів М. Коцюбинського.

Як штучне утворення тлумачили слово *наразі*. Тавро було накладене і на прислівник *незгірше*, який часто використовувала у своїх творах Леся Українка.

З усіх літературних праць викреслювали слово *завше*, як «непотрібний полонізм», хоч, власне, саме цей прислівник часу зберігав характерний для української мови наголос на першому складі, як і в слові *завжди* (дуже прикро, що в сучасній українській мові часто наголошують останній склад, як і в російській мові - *всегда*).

Безпідставно критикував І. К. Білодід вживання таких слів, як *довкрузь*: (замість нього рекомендували використовувати *навколо*, *навкруги*) і *невзабарі*, що трапляються в нарисі Б. Стрельченка «Капрі - Леніну» [1,5].

Секретар правління Спілки письменників України О. Левада називає «штучними, невиннованими архаїзмами» такі прислівники, як *уподіб*, *напозір*, *позаяк* та *сливе* [10].

Також «репресували» такі слова, як *нараз*, *враз* (замість них рекомендували вживати *раптом*), *достоту*, *достеменно*, *небавом*, *загодя*, *допіру*.

Не пройшли повз увагу цензури і **прикметники**. Мова йде про такі слова, як *зизий*, *звинний*, *всенький*, *шарлатовий* (у значенні «червоний»), *понурий*.

Не приймали «очишувачі української мови» і прикметники *долішній* і *горішній* (зокрема, вжиті у перекладі книги Карла Брукнера «Золотий фараон». Ці власне українські слова «переконливо» рекомендували замінювати на *нижній* і *верхній*.

З дієслів були заборонені такі соковиті слова розмовно-побутового стилю, як *витріщатись*, *бавитись*, *второпати*, *картати*, *потурати* (комусь). Пояснювалось це табу тим, що подібна лексика є просторічною, відповідно вона знижує стиль оповіді і таким чином справляє негативний вплив на свідомість читача.

До розряду діалектизмів зараховували дієслова *переточувати*, *стерятися*, *видряпатися*, *скоїтись*, *чиніти*, *дибати*, *чудуватися* (в текстах перекладів з редакторською правкою всюди замінено на *дивуватися*), *випірнути*, *здужати*, *комизитися*, *гайнути*, *прибавити*. Зокрема, у журналі «Мовознавство» щодо цих слів було зазначено, що «в мові перекладів стерлися стилістичні функції... (цих.- Ю. А.) розмовних слів» [7, с. 12]. А це стало зручною і «вагомою» причиною для вилучення вищезгаданих дієслів з мови художньої літератури. З текстів перекладів вилучали такі власне українські ідіоми, як: *ухопити за барки*, *здобутися на слово*, *брати на глузи*, *ударити себе в груди* (останній фразеологізм редактор тексту перекладу роману Вільяма Еша «Вибір зброї» правив на вислів «*тицьнути себе в груди*»).

Мовні критики не сприймали в художніх текстах дієслівні розмовні форми типу *літа*, *слуха*, пор. *літає*, *слухає*, хоча перші досить широко використовували у поемі «Мойсей» ще І. Я. Франко.

Досить важливим є той факт, що забороняли не тільки слова, які належать до *самостійних частин мови*, але також і ті, що є *службовими*. Це безпосередньо стосується сполучника *аби*: його дозволяли використовувати лише в одному значенні - «**тільки**» (наприклад, «нехай все так і залишається, *аби* не гірше»). Але ж у цього сполучення є ще один варіант значення - «**щоб**», яке заборонялося на підставі того, що у слові *аби* в такому значенні різко виражена діалектна орієнтація на захід, а тому воно не може бути використане у перекладному тексті на рівні з літературними.

У перекладах не дозволяли вживати сполучник *себто*, бо, мовляв, це - «галицизм», який можна замінити цілком зрозумілим для громадськості словом *тобто*.

Також були заборонені й вставні слова *либонь* і *далебі*, а також діалектний варіант літературного слова *очевидно* - *очевидячки*.

Хотілося б зробити деякі зауваження стосовно слова *либонь*, що вилучалося з художньої літератури як західноукраїнський діалектизм. Однак *либонь* не належить до діалектизмів, слово вживалося в літературній мові, хоча воно і має відтінок розмовності; в синонімічному ряді посідає третє місце після більш стилістично нейтральних слів *певно* (*певне*) і *мабуть*. Лексема *либонь* (як і *ливе*) досить поширена в епістолярній спадщині Лесі Українки.

Узагальнено кажучи, найактивніше з мови витісняли слова західноукраїнського походження. За словами Ю. Шевельова, структури всіх мов «бувають в основному двох головних типів - мішано-діалектні та мішано-мовні. Щодо української мови, то від часу, коли нема Шевченка, наша літературна мова розвивалася в річищі мішано-діалектної» [5, с. 206]. Однак це суперечило мовній політиці радянської влади, що й стало причиною нівеляції діалектних відмінностей.

Загалом заборонявся не так діалект, як західноукраїнський варіант літературної мови, який сформувався в кінці XIX - на початку XX століття в культурних осередках Галичини та Буковини, де були сприятливіші умови для розвитку української мови (і культури загалом), ніж на півросійській Україні. У часи тоталітаризму «оголошувалася вимислом наявність у минулому західноукраїнського варіанту літературної мови, заперечувався очевидний факт його впливу в кінці XIX - на початку XX століття на формування наукового і публіцистичного стилів української літературної мови» [4, с.75].

Варто зауважити, що в УРСР проводилася не тільки внутрішньомовна «корекція» мови. Було вжито певних заходів для запобігання надходженню в українську мову запозичень з інших мов, у т. ч. й англійської. Так, у всіх робочих примірниках перекладів 1960-1970-х років (зокрема, в перекладі роману Вільяма Еша «Вибір зброї») слово *клерк* редактор постійно замінював на *службовець*.

Отже, проведене дослідження чітко показало, що заборонені слова (незалежно від їх стилістичного забарвлення) належали до фонду питомої української лексики, характеризувалися суто українським колоритом і становили невід'ємну частину синонімічного багатства нашої мови, її багатогранності. А штучна уніфікація говірок, вилучення з літературної мови діалектної бази лише звужували лексичний запас і все відчутніше наближували нашу мову до російської.

На основі аналізу мовного матеріалу вимальовується картина того, як саме і якими методами знівельовувалися відмінності між українською та російською мовою (точніше, як підтасовувалася під російську мову українська).

Саме існування подібних заборон свідчить про те, що в добу тоталітаризму не брали до уваги той факт, що мова художньої літератури (у т. ч. й перекладної) не повинна ототожнюватися з поняттям літературної мови, що вона має здатність і можливість активізувати ту чи іншу діалектну основу, по-різному вводити розмовні елементи, збагачуватися за рахунок їх у плані індивідуалізації мови персонажів і авторської мови. Відповідно оминався увагою і той вагомий факт, що варіанти діалектного походження олітературнюються саме в художньому стилі. Таким чином, вилучення з української лексики певних слів завдало значної шкоди не лише самій мові, а й художній літературі.

Загалом ті політичні події та соціальні явища, які мали місце в 1960-1970-х рр. в Україні, зокрема офіційна мовна практика, залишили глибокий слід й у свідомості українського народу. Адже метою радянського керівництва було не епізодичне вилучення з літературного процесу (і з ужитку) якихось конкретних слів. Завдання компартії полягало в систематичному, послідовному нищенні у свідомості українського народу будь-яких згадок про його національне «я». І вибрано було для цього найефективніший засіб. Адже мова є оберегом самого існування народу, рушійною силою його самовизначення.

1. *Блодід І. К.* Мова і ідеологічна боротьба // Мовознавство.- 1973. - № 5. - С. 3-19.
2. *Гречанюк Сергій.* Робоче місце - в партері цирку // Урок української.- 4.10.2000.- С. 4-6.
3. *Шевельов Ю.* Так нас навчали правильних проізношень // Поза книжками і з книжок.- К., 1998.
4. *Масенко Л. Т.* Роль офіційної ідеології 70-х років у поглибленні деформації мовної ситуації в Україні // Мова тоталітарного суспільства.- К., 1995.
5. *Шевельов Ю.* У затінку совиных крил // Українська мова в пер-

- шій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус-Чернівці, 1998. - С. 198-207.
6. *Комуніст України.* - 1973. - № 5.
7. *Культура мови художніх перекладів // Мовознавство.* - 1974.- № 1-2.-С. 3-14.
8. *Булаховський Л. А.* Найважливіші риси української мови // Вибрані праці: У 5 т. - Т. 2.- К., 1977.- С. 143-153.
9. *Літературна Україна.* - 1973. - 27 квіт.
10. *Там само.* - 1973.- 29 трав.

Yu. V. Antoniv

**TO THE PROBLEM OF REABILITATION
OF «FORBIDDEN WORDS» IN UKRAINIAN LANGUAGE**

In the article author analyses why some words of Ukrainian language were forbidden in 1960-1970. The research of «forbidden words» is based on the three main sources: critics of translations made in those years; translators' oral evidence; and also - printed manuscript with editor's correction of V. Esh's novel «The choice of permanent», translated into Ukraine by O. Senuk. Analysing the «forbidden words» the author concluded that the words of West-Ukrainian origin were struck the most actively. We mean the West-Ukrainian variant of literary language which was formed at the end of XIX - at the beginning of XX century in Halichina and Bukovina. The aide of official language politic in 1960-1970 was systematic destruction of national identity in the minds of Ukrainian people.